

Móser Zoltán

Morzsák aranyból, ezüstből

„Sok morzsa dombbá, domb hegygé leszen...”

Vörösmarty Mihály

A karácsonyi morzsa mint a karácsonyi vacsora és asztal tartozéka, jelentős szerepet kapott bizonyos mágikus eljárásokban. Egykor valamennyi faluban megőrizték és nagy becsben tartották. Volt, ahol étkezés előtt mindenki félretett egy szeletet vagy egy morzsát a maga ételéből, máshol pedig a végén gyűjtötték össze a maradékot. Amelyik családban már nem hisznek a karácsonyi morzsa gyógyító erejében, ott sem dobják a szemétkébe, hanem elégetik. Vecseklőn ezt úgy magyarázzák, hogy a papírba csomagolt morzsát azért kell a tűzbe dobni, hogy lángja az ég felé szálljon.

Ennyit kell röviden tudni a mitikus erejű karácsonyi szokások egyikéről, de ugye vannak hétköznapiak is, amikor az étkezés után az asztalunkon maradt morzsát összegyűjtjük és kidobjuk. De mit csináljon az ember, ha arany- vagy ezüstmorzsákat talál az asztalán? Ezeket persze, hogy összegyűjti, de nem dobja ki. Mert vétek lenne. Itt most a kedves Olvasónak azokat a morzsákat mutatom be, amelyeket nem dobtam ki, hisz értékes adatok és feljegyzések. Talán több ember szívét is megdobogtatják. Mert én így jártam, amikor véletlenül elem hullottak.

1.

Idősebb Pieter Brueghel *Gyermekjátékok* (1559–60) című képén közel nyolcvan gyermekjáték látható. Ezzel bepillantást enged számunkra a középkori játékok birodalmába, s egyúttal abba a korba, melyben „a játék, a tánc, a muzsika palotától a kunyhóig boldog népek nyelve” volt. Mind a gyermekek, mind a felnőttek lételeme volt a játék. Mint a legfontosabb összetartó erő, hozzátartozott a mindennapokhoz. Ezért a játékból a felnőttek is aktívan kivették részüket.

Lóval, lovaglással, lovacsázással kapcsolatosan még jó néhány jelenetet találhatunk a képen: kerítésen, hordón, vesszőparipán lovagló fiúkat, lovascsatát, és egy „hosszú ló” nevezetű játékot. Ezek még 40-50 évvel ezelőtt ismertek voltak nálunk is.

A kerítésen, vesszőparipán lovaglás évszázadok óta kedvenc szórakozás a gyermekek számára. Különösen a magyar gyermek számára, akinek elei kitűnő lovasok voltak.

A magyarság egész története a lóval való szoros kötődést és kapcsolatot mutatja. „Anonymus a XII. században bizonyos büszkeséggel írja, hogy a magyarok és gyermekeik lovaglás és ijazás dolgában fölülmúlják a többi nemzet fiait.”¹

Talán ebből érthető, hogy az ún. höcögtető, lovagoltató mondókákkal² szórakoztatták a felnőttek a beszélni nem tudó kisgyerekeket:

*Hopp, hopp, katona,
Lovagol a kisbaba,
Ketten ülünk a lóra,
Hárman meg a csikóra.
Gyí, te szürke paripa,
Huszár lesz a kisbaba,
Mefogja a nagytata,
Hogy le ne essen róla. (Bihar)³*

A mondóka közben a felnőtt a térdén höcögte, vagy a hátán, nyakában lovagoltatta a gyermeket. Majd 3-4 évesen már a maga által készített paripán lovagolhatott. „Akkor még nem voltak olyan lovak, mint most, falovak, hanem sámlira ráültek. Oszt akkor emelgették az elejét, a gyerek, oszt akkor: »Gyí, te, gyí, te, szürke, gyí te fakó!« Még volt neki egy kis ostor is, madzag kötve botra. Oszt akkor ütötte is, hogy jobban menjen! Hát addig-addig, csak-csak haladott vele, oszt annak örült az a kisfiú!”⁴

„A népszokások tanulmányozása során gyakori jelenség, hogy míg virágkorában valamely szokást a felnőttek gyakorolnak, a szokás megszűnésének időszakában ez a kamaszokra, később a gyermekekre száll át – írja Békefi Antal. – Így van ez a karácsonyi köszöntők, regélés, betlehemezés, s a többi népszokás esetében is.

Valószínűleg e jelenséggel találkozunk a lovagoltatók vizsgálatánál is. Ma már a lovaglás a legtöbb esetben sportként jelentkezik, a korábbi századokban a katonasors kötötte a huszárt lovához, s a hajcsár is a nyerges lóról hajtotta a többi lovat, amikor a kocsiszást jelentette az egyetlen utazási lehetőséget. Így volt ez a lóval való hajóvontatás esetében is.

Ennek a lóháton való utazásnak emlékét őrzi a ma már a gyermekjátékok rendjébe átkerült számos lovagoltató játék. Ezt rendszerint a szülő, vagy más idősebb ismerős, rokon játssza a kisgyermekkel úgy, hogy azt – a ló ringó mozgását utánzó – lábfejére vagy térdére ülteti. A gyermek két kezét megfogva, szembefordítja magával lovagoltatás közben.”⁵ Békefi Antal könyvében közöl is több tucat lovagoltatót. Ezek általánosan ismertek, ám egyre mégis felfigyeltem.

*Szelek szárnyán járok,
édes lovam Ráró!*

1 Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán*. Bp., 1975. 234.

2 Békefi Antal: *Munkaritmus, munkarigmus, munkadal* című kétkötetes munkája (Bp., 2007), I/B. kötetében, a 728–739. oldalon számos lovagoltató található.

3 Faragó József – Fábian Imre: *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest, 1982. 93.

4 Hintalan László – Lázár Katalin: *Gyermekjátékok*. Szentendre, 1980. 50.

5 Békefi Antal: i. m. 728.

*Előtted van az út,
ne vágd a sarkantyút!
Csak előre sebesebben!
A világból vigy ki engem!*

(Seprűre ülve énekelték a gyermekek.)⁶

Mi volt benne különös, miért figyeltem fel? Mert valahonnan ismerős volt. Néhány nap múlva eszembe is jutott az egyik kedvenc versem Utassy Józseftől, amelyet közel húsz éve elemeztem, de akkor nem jutott eszembe, hogy ennek ihletője a höccögtető lehetett. Vajon most mit szólna a mindig keményszavú és vitatkozó költő, ha ezt megmutatnám neki? A seprű tetszene neki, vagy nagyon nem? Válasz sajnos nincs, mert már nincs köztünk Utassy József, ezért az Olvasóra bízom ennek az eldöntését.

Rege, rege, Ráró!

*Menekülő ménem,
homlokcsillagfényem,
 eget-földet járó,
 taplótűzpatás ló:
 megriadt reményem,
 ó, gyönyörű Ráró!*

*Négy égtáj szele zúg.
Ringasson bár tenger,
 rengessen tevepúp:
 amerre jár ember
 célt játszik minden út,
 célt játszik minden út.*

*Ménem! Tűzpattintó!
Mögötted nincs hintó,
 nincs visszaút, rézsút,
 szürke fény, egérút –
 csillag iránt, nap iránt
 utunk ha van: félút.*

*Vágtass velem, váglass,
 halhatatlan háttas,
 lírák, telivérem,
 szárnyas-szép reményem,
 keselyűnek kesely,
 prométheuszi pej!*

⁶ Salomvár, Zala m., Vizi Jánosné Szekér Erzsébet, szül. 1900. Gyűjt. Sisak, 1973.

2.

Csíkkarcfalva kapcsán Pál-Antal Sándornak a 2001-ben megjelent falumonográfiájában olvashatunk arról, hogy az 1790-es átépítéskor a templom északi falában egy nagyon magas homlokú, több mint 250 cm magas személy csontváza került elő. A halott két patkót tartott a kezében. Ezeket bizonyára a néphit szokásának megfelelően rakták a halott kezébe.

A magyar népi hitvilág mágikus tárgya a patkó. Ebben szerepe lehet annak a ténynek is, hogy vasból készült. Általánosan elterjedt hit szerint szerencsét hoz, különösen a talált patkó. *„Az állatokat a patkó a rontástól védte: a szatmáriak a sertésvályúba tették, a nógrádi palócok rászegezték a vályúra. A felravatalozott halottra helyezett vastárgyak között gyakran előfordult a patkó – olvasható a Magyar Néprajzi Lexikonban. A vastárgy (leggyakrabban sarló vagy patkó, de sok helyen kés, fejsze, ásó, kapa) halott testére helyezése általánosan elterjedt volt az egész nyelvterületen. Ezt a régészeti leletek tanúsága szerint gyakran el is temették a halottal. A szokás Európa sok helyén ismert, és valószínűleg igen régi gyökerű, de értelme nem világos, bár sokféle magyarázat fűződik hozzá. Legvalószínűbb, hogy elsősorban a halott visszajárását megakadályozó szerepe volt.”*

Hogy itt mi lehetett a szerepe, szintén homályos. S azt sem tudni, hogy miért s mikor helyezték el a falba. Egy hasonló esetet ismerünk Marosvásárhelyről is: az 1791-es renováláskor a vártemplomban is találtak egy álló csontvázat. A falba helyezés szerepe nem lehetett más, mint a várakban és egyéb épületekben találtaké: minden ellenségtől való megszabadítás, távoltartás, véli a monográfus.

Itt kell szólnunk az emberáldozatot helyettesítő árnyékról, annak egyik legendájáról. Pürkerecen, a hétfalusi csángók között gyűjtve, 1986. május 12-én Kőnczei Csilla a következő, igen érdekes beszélgetést rögzítette a 75 éves özvegy Sipos Samuné Orbán Ilonával. Nagypjával, Kajcsa Mihállyal történt 1883-ban:

„Ezernyolcszáznyolcvanháromba újították meg a izéket, a templomokat. Nagypám nuótárius vuót, s kiment, hogy ellenőrizte a izét, a munkálatokat. S azt mondják, hogy az olasz pallér tartotta szuóval addig, míg neki az árnyékát biéfalaszták. Na hát, ugye ez csak olyan legenda Mer’ alig hogy osztán onnén elment, hazament, s mondta a nagyanyámnak, a feleséginek, hogy üő olyan rsszul érzi magát, hogy körösztbe vetette magát az ágyon, s meghalt. Na s akkor ugye ezt tartották hogy be van falazva az árnyéka... Mer addig állandóan suvadott le az a fal. S akkor osztán megmaradt többbe nem suvatt.”

Miről szól ez a legenda? Talán utolsó emléke az emberáldozatot helyettesítő azon tettnek, amikor az árnyék képviseli a testet, de az áldozat (itt) akkor is az ember. *„Az emberhez elválaszthatatlanul hozzá tartozó árnyék például tökéletes helyettesítője lehetett egy személynek – írja Tánczos Vilmos –, ezért az építőáldozatokban elégséges volt az árnyék befalazása is, ami voltaképpen annak a tárgynak a beépítését jelentette, amivel az árnyékot megmérték. Ez az áldozati forma az egész Balkánon elterjedt volt. A románok azt tartották, hogy akinek árnyékát szimbolikusan befalazták, az hamarosan meghal.”⁷*

⁷ Tánczos Vilmos: *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, 2006, 255.

Tánczos Vilmos írja, hogy a rituális emberáldozatoknak minden kultúrában, ahol erre sor kerül, metafizikai alapjuk van.⁸ A jelentések, amint előbb láttuk, összetettek, de az áldozati cselekmények mindig a közösség boldogulását szolgálják. G. Durand az emberáldozatok általános funkciójaként *a kozmikus időbe való integrálódást* nevezi meg: az ember általuk részt vesz a kozmikus teremtés és rombolás ciklusában. Ezek az áldozatok alapvetően nem tisztító jellegűek.

Az emberáldozatok mindenekelőtt az agrárcivilizációkra jellemzőek, és rendszerint összefüggnek *a föld termékenységének mágikus úton való serkentésével*. Az etnológiai irodalomban az egyik legismertebb emberáldozat a kukoricatermesztéssel kapcsolatos mexikói azték rítus, amelynek során a kukorica fejlődési szakaszainak megfelelően lányokat, illetve nőket áldoztak fel a kukorica istennőinek.”

Vjacseszlav Ivanov, az 1929-ben született, elismert orosz tudós írja az egyik tanulmányában, hogy *„kezetektől fogva azonos a fa és a feláldozott leány vagy később az áldozat funkciójában behelyettesített áldozati állat. (...) Az őskorban az építőáldozat tárgya ember volt, számos népnél – többek között az őskori keleti és délszlávoknál is – fiatal leány. Ioannesz Malalasz (497–578) bizánci történetíró tudósít róla, hogy Nagy Sándor, amikor megalapította Alexandria városát, feláldozott egy Macedónia nevű leányt; Augustus császár Ancyra alapításakor pedig egy Gregoria nevű leányt; amikor Tiberius császár nagy színházat épített Antiochiában, Antigonét áldozták fel; Traianus, amikor egy földrengés után helyreállította Antiochiát, egy Kalliopé nevű, szép antiochiai leányt áldozott fel.”⁹*

Ide vezet, eddig a *Kőműves Kelemen* és *Manole mester* balladája, a balladában megfogalmazott tragédia, a nőáldozat, hogy megállítsák a vár omlását, romlását. Mivel ez a motívum és ballada számos népnél megtalálható, hisz ennek őse a folkloristák szerint egy újjörög ballada. Tegyük hozzá, hogy a *„keresztény egyház nem utasította el teljesen ezt a szokást, csupán azt követelte, hogy ember helyett háziállatot áldozzanak fel”* – írja Zelenyin *A fatotem az európai népek szokásaiban* című munkájában.

8 Tánczos Vilmos: *Emberáldozatok*. i. m. 253.

9 Vjacseszlav Ivanov: *A ló és a fa*. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp., 1984. 188–189.

Hogy mit jelent ezen a képen a lófej, amelyet Tallinnban, a szabadtéri néprajzi múzeumban fényképeztem, sokáig rejtély volt. Ebben is Vjacseszlav Ivanov fent idézett tanulmánya adta meg számomra a magyarázatot.

„Már az ókorban számos olyan indoeurópai népnél, amelynél különösen jelentős volt a lókultusz, láthatjuk, hogy az emberáldozatot kiszorította a háziállatok (a ló) feláldozása – írja. – Novgorodban és több más helyen, ahol a keleti szlávok megtelepedtek, régészeti és nyelvi emlékek utalnak régi lovas építőáldozatra. Az áldozati szertartás alkalmával levágták a ló fejét, s a lófej megkülönböztetett rituális szerepe kimutatható azokban a szláv (novgorodi) szokásokban és rítusokban, amikor a ház alapjainak lerakásakor lovat áldoztak, kimutatható a háztető egyes szimbólumaiban és e szimbólumok nevében is (konyok – a kony ,ló' szóból, a. m. ,tetőoromdész' a háztetőn). Rendkívül érdekes, mennyire régies a hengest és a horsa elnevezés, amely egészen a XIX. századig fennmaradt Schleswig-Holsteinben a falusi házak tetején látható oromdész nevéként. A fából faragott oromdésznek ez a két neve azonos a két fejedelmi testvér, Hengest és Horsa nevével; a hagyomány szerint ők vezették az angolszász seregeket Britannia ellen. A két testvér motívuma a kettős fejedelemség intézményében leli magyarázatát, ez viszont az ikerkultuszára utal. Az indoeurópai néptörzseknél az ikerkultusz szorosan összefonódott a lókultusszal. A lófejes oromdészek rituális jelentőségűek voltak mind a germán, mind a balti hagyományokban.”¹⁰

Vajon ennek a hagyománynak valami köze lehet-e a párja nincs sárvásári temető különös lófejes fejfáihoz?

10 Vjacseszlav Ivanov: i. m. 189.

3.

...Fa szülte virágját,
Virágja szülte Szent Annát,
Szent Anna szülte Szűz Máriát.
Szűz Mária szülte szent Fiát,
Szent Fiad! távoztasson el a nyavalákokat
Hogy mög ne akadhasson se húsába,
Se csontyába,
Semmiféle tetemeibe mög ne akadhasson.
Damion! (Dami[l]on)
Mégis mondom Damion
Kötve legyen boszorkány száz számár szőrëve'
Hatvan leán hajává'
Boldogasszon igéivé'
Úgy ne árthasson, mint Krisztus Urunk, ámen.

Ezt a tiltó jellegű, rontást megkötő, öntő imádságot – amelynek a második fele olvasható itt –, 1971-ben gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna a 91 éves Berkes Józsefné Golovics Eteltől, aki nagymamájától, a szentpáli mester leányától, Hájdon Verontól tanulta. Így ez az adat közel 200 éves, de jóval messzebbre vezet. E ritka és becses imádság nem véletlenül került a *Hegyét hágék, lőtőt lépék* című híres gyűjteményes kötet élére. Ezt a szöveget én már a gyűjtéssel egy időben megismerhettem, hallhattam felvétélről a MTA dísztermében lezajlott vitán is. Akkor is felfigyeltem arra a megszólított, ártó személyre, akit *Damion*nak nevezett az imádság. A jegyzetből tudjuk, hogy a nyelvész Pais Dezső szerint Damion-Dami(l)on feltehetően Daimonion-Démon torzulása ez a szó, pontosan ez a név. De miféle, kiféle ez a Damion?

Azóta bizony eltelt elég sok év, amikor Hamvas Bélának az őskori emberiség szellemi hagyományát tárgyaló, *Scientia Sacra* című könyvében ráakadtam a névre, de talán a helyes magyarázatra is. A *Hét bölcs* 3. részében, ahol a hetes számról fejti ki nézeteit az író, szól a daimonról is, aki a sors őre!

Azt írja, hogy az emberi képességek és a bolygók között levő összefüggés alapja a hetes szám. Az ember elementáris lényének titkát rejti „a Kabbala hét gyertyája, a hétszeres út, amit az ember megtett, amíg nehéz anyaggá vált, s amit meg kell tennie, ha eredetéhez vissza akar térni. Az asztrológia megmutatja, hogy az emberi lélek milyen úton szállott alá. Ha a mester ezt az utat látja, meg tudja mondani, milyen utat kell megtennie visszafelé. De meg tudja mondani azt is, hol, milyen daimónnal fog találkozni, hol, milyen harcot kell vívnia, milyen mélységek fölött kell áthaladnia. (...) A beavatottnak meg kell ismerkednie daimónjaival, hogy le tudja azokat küzdeni. Ez a küzdelem a mítoszt sokat foglalkoztatta, s e mitikus külsőségekkel a hagyományt át- és átszőtték. Az őskori mítosz tele van a lélek és a daimón harcának leírásával. E küzdelem maga azonban cseppet sem festői, vonzó, irodalmi vagy színpadi. A daimón, mint Indiában mondják, a lélek karmikus angyala, a lelket nem ereszti vissza. A sors őre az embert arra kényszeríti, hogy az életet az ő parancsa szerint élje. S ha valaki meg akar szökni előle, bosszút áll. A mítosz ilyen bosszúálló daimonról is eleget beszél.”

Hamvas még azt is megjegyzi, hogy „*ahol az ember sorsában nehézséggel áll szemben, minden esetben egyetlenegy valami menti meg. Ez az egyetlenegy: a szó. A logos. A daimónt is a logos fékezi meg. A szó elhangzására visszavonul és enged.*”¹¹

Ez történik itt is, ez adja az imádság erejét. De honnan, milyen mélyről, az idő milyen mély kútjából került ide, merül fel bennünk a kérdés. Nem hiszem, hogy bárki is vállalkozna a válaszra. De nem is fontos, az viszont igen, hogy hálásan gondoljunk a sokáig tiltott imádságot fenntartó, annak erejében hívő drága asszonyokra, anyókákra.

4.

A könyvtáros dr. Bibó Istvánnak (ő Bibó István édesapja) 1917-ben jelent meg egy közel százoldalas füzete, amely a számok jelentésével, kialakulásával foglalkozik. Ebből idézek két bekezdést.

„*A dolgok számbavétele a természeti népeknél a következő módon történt: az őt érdeklő dolgokról és azok viszonyairól való képzeletre újra alkalmazta a primitív ember az érdekes és érdektelen kettős elvét, szóval felosztotta a téri dogákat és viszonyokat abban a sorrendben, hogy őt mennyire érdekelték, először kettőre, majd ezt a kettőt is újra kettőre. Így osztotta fel a primitív ember a teret először a két legfőbb tájéakra, mert hiszen ezekhez fűződött az élelem megszerzésére annyira fontos napfelkelte és napnyugta, amelyet ő a tér fix pontjaihoz fűződének vett, miután napról napra ugyanazon a helyen jött fel és tűnt le. A teret azután újra felosztotta két részre, a két legfontosabb tájéknak az ő érdekeihez legközelebb álló ellentéteit emelve ki, amikor már a négy világtájat különböztetett meg, és végül felosztotta esetleg 8-ra, amely ma is előfordul kínaiaknál.*

Megkülönböztette aztán az eget és a földet, de ennél tovább nem ment, mert érdekei nem kívánták, és csak később osztódott fel az ég, mint az istenek lakóhelye felsőbb és alsóbb égre (pl. az indeknél), a föld pedig föld feletti és föld alatti világra, a holtak lakóhelyére (pl. az egyiptomiaknál).”

Miért is volt számomra annyira izgalmas a fenti megállapítás? Mert alsó és felső kék eget ismertem Kodály *Újesztendő* köszöntőjéből. Milyen különös, hogy 1916 decemberében, amikor Nagyszalontán gyűjtött, a köszöntőnek ezt a sorát így énekelték: „*alsó kékek, felső szépek*”. Kodály Arany János (1874) és Kiss Áron (1891) szövege alapján az „*alsó kék ég, felső szép ég*”-et kijavította „*alsó szép ég, felső kék ég*”-re. Mi már így ismerjük:

*Új esztendő, vígságszerző, Most kezd újulni,
Újulása víg örömet Most kezd hirdetni.
Hirdeti már a Messiást Eljöttek lenni
legyetek hát az Istennek Igaz hívei.
Alsó szép ég, felső kék ég, Dícsérd Uradat!
Urad áldjad, Nap, hold csillag, Te megtartódat. stb.*

¹¹ Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. Bp., 1988. 305.

Egy ráádi változatban Kiss Áronnál az „*Alsó szép ég, felső kék ég, Dicsérd Uradat!*” sor helyén – ez így nem pontos, nem annak a helyén, hanem ott, ahol ez is állhatna – ez szerepel: „*Aldott Jézus, dicső Krisztus, Kedvezz népednek.*” Kedves Olvasó, ugye nem kell ennél szebb, kegyesebb kívánság, énekbe foglalt óhaj?

5.

Amikor megjelent Molnár Vilmosnak a hagyma varázslásáról szóló novellája, Csíkban néhány olvasója megkérdezte, honnan ismerte az ő nagymamáját? Persze nem ismerte, csak a sajátját, de ő annak a tudásnak volt a birtokában, amelynek ott sokan mások, akik gyógyító, író, varázsló asszonyok lévén évszázados tapasztalattal rendelkeztek. Az orvosok helyett, mert sok helyen nem volt semmilyen rendelés, ők orvosoltak minden bajt. A novella is erről szól, a maga módján tágítva, bővítve, irodalmi élménnyé formálva. Ebben a főszereplő nagyanya Jurcsák urat, vagyis a sokak által utált főelvtársat elkezdte gyógyítani a maga módján, s ezzel jelentősen befolyásolta a további szerepvállalásait. A novellában a nagyanya azzal kezdi a felsorolást, a varázslás receptjeinek ismertetését, hogy a fokhagyma „*álmatlanság ellen elsőrangú. Azonkívül tisztítja a vért, és serkentő, izzasztó, köptető, görcsoldó meg szélhajtó tulajdonságai is vannak. Magas a vérnyomása? A fokhagyma lehozza! Alacsony a vérnyomása? A fokhagyma felvoiszi! Érszűkület esetén pedig létezni sem tudna nélküle. Friss fokhagyma levét kell igya, s úgy kitégulnak az erei, mint fővő vízben a makaróni. Főleg a láb és az agy erei tágulnak ki, miáltal több vért kapnak, s megáll az öregedés. Ügyszintén alkalmazható vizeletrekedés, köhögés, hasmenés, szem- és fülbajok, valamint kígyó- és kutyamarás kikúrálásában, továbbá körömgágygyulladás, orbánc, szemölcs, fagyás, zúzódás, rüh, tyúkszem, aranyér, veszettség, égési sebek, csömör és kopaszodás ellen. Mindenféle tályog meg kelevény elmulasztására is jó, s még használ a szülés alatti és utáni bajoknál, meg a gyermeknek az anyától való elválasztásánál is.*”¹²

Ezt olvasva kíváncsi voltam, bár tudtam róla, hogy mit ír a hagyma gyógyító erejéről a néprajzkutató. Halász Péter a *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban* című könyvében a saját gyűjtéseit és a többi jeles kutató közleményeit felhasználva így foglalja össze a hagyma hasznát:

„*Gyógyításra is igen sokféleképpen alkalmazzák a hagymát: nyersen, sütvő, valamint a héjából főzött teájával. Külsőleg főként kelésekről csomókra, belsőleg gyomorfájásra és a tüdő erősítésére használják. Régen a hiányos tisztálkodás és a gyakori fertőzőési lehetőségek következtében gyakoriak voltak a kelések, gennyes csomók, különféle furunkulusok, amik sokszor nehezen fakadtak ki, és erős fájdalmat okoztak. Ilyenkor kihasználták a hagyma dunsztoló, keléseket érlelő hatását, s még igyekeztek azt fokozni is.*” Gorzafalván „*Tettek a hagymakupába zahart, s tették rá a kelésre, az kifakasztotta*”. Még jobb hatást remélnék attól, ha – mint Csikfaluban – méhviasz és hagyma keverékét kötik az *udma*¹³

12 *Hagyma, avagy amikor nagymamám varázslásra vetemedett.* In: Molnár Vilmos: *Az ördög megint Csíkban.* Csíkszereda, 2013. 64.

13 *Udma* = kelés.

nevű *bibonára*¹⁴. Ha aztán még egy kis mágiát is alkalmaztak hozzá, szinte biztos volt a siker, mint ez a Pokolpatakról (ma Kicsipatak) feljegyzett történet is őrzi: „Nekem es vót ilyen, egy csomó, nálunk úgy mondták pokolvar. Azt mondja öreganyám, hogy: – Idehallgass fiam, ezt megkeresztezzük. Vett egy fénkövet, s megnyomogatta így, így keresztelte. – Hadd el fiam, mert ez meggyógyul neked, ez kifakad szépen. Tett e karéj hagymát raja. – No fiam, ez meggyógyul. Már reggel ki vót fakadva és kiment a genny belőle.” Alkalmazták a megtört hagymát gyomorpanaszokra is, mégpedig külsőleg, rákötve, főként gyermekeknek. Csíkfaluban a lyukas, fájó fogra is nyersen összetört hagymát tesznek. Leggyakrabban azonban megsütve alkalmazták a hagymát kelések (pokolszökés, pokolvar) gyógyítására.

A sült hagyma alkalmas volt arra, hogy egyéb, föltehetően a kelések érését, kifakadását segítő, a hagyma hatását erősítő anyagokat is vegyítsenek hozzá. A Pokolpatakról Egyházaskozárra került Dávid Illésné mondta el, hogyha *udma* nőtt valakinek a hóna alatt, „Rántottunk hagymát zsírban, forró vízbe csináltunk nagy csomót búzalisztból. Azt a hagymát ezzel a búzalisztsomóval összerontottuk egy fára, egy orsóhegyel be a forró vízbe, onnan a lisztbe, megint a forróba, megint a lisztbe, s olyan csomó lett az orsó hegyen. Kihúztuk az orsót, betettük a lábosba, amibe a hagyma volt. Összerántódott, akkor avval kötöttük be. Ríva tettük egy káposztalapira, s úgy tettük rá az *udmára*.” Magyarfaluban viasszal segítették a hagymával érlelt *udma* kifakadását: „Mikor a hagyma megérlette, viaszt tettünk rá. Viaszt melegíteni s szép vékonyán ellapítani rajta.”¹⁵

6.

Kormos István ma is itt él köztünk, jöllehet már 37 éve hogy meghalt. De akkor mégis miért mondom, hogy itt van. Akik ismerték, tudják, hogy olyan kisugárzása volt, amely máig hat. Mosolyát ma is látom. Persze nekem könnyebb, mert fényképeztem, és amit a negatív rögzít, az örökké megmarad.

Ha élne, 90 éves lenne. Ezen alkalomra egy kis ünnepségre hívtak a szülőföldjére, hogy emlékezzek, hogy emlékezzünk. Erre készülve én azon gondolkodtam el, kezemben verseivel, ha azok közül egyet kellene választanom, akkor melyik lenne az? De tovább szűkítettem a feladatot, azon gondolkodtam el, ha csak egy sort kellene választanom, akkor melyik lenne ez. Különös, de ez könnyebb feladat volt, mert az utolsó, életében megjelent versét, a *Kornissi pásztorokat* részletesen elemeztem, és annak egyik rövid sora többször is felidéződött bennem. A versben az Atya „*fölöttünk bekönyöklí az eget*”.

Újra elővéve és elolvastva a verset felmerült bennem az, hogy vajon mi mindent lehet csinálni az éggel? Ez adta azt az ötletet, hogy készítek egy leltárt: nézzem végig, hogy a magyar költők mit csináltak az éggel, mit ajánlottak, milyen tanácsot adtak. Meglepően nagy bőségre akadtam. Most ábécésorrendben idemásolom: nem minden helyen írtam oda, hogy honnan s kitől való, de nem is ez a

¹⁴ Bibona = rontás, szemölcs.

¹⁵ Halász Péter: *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. (Budapest, 2010. 214–215.)

lényeg. Még csak nem is a bőség, hanem a változatosság: egy fogalom, egy kép, egy metafora gazdagsága.

acsarkodva tépni az eget (Karinthy)
áhitattal kérni
áldani
átkozni
arcunk elé vonni
átkutatni
bámulni
beszegni
betakarni
bevilágítani
bezengeni (Juhász Gyula)
búsíttatni az eget (Virágh Benedek)
döffködni
el-, megbámulni
elérni
elfedni széllel
eloldani
eltakarni
érezni
fárasztani
farba rúgni az eget (Csokonai: Az istenek osztózása)
felejteti
fénybe vonni
fényesíteni
fényküllőzni (Ady)
fenyegetni
fehérre meszelni
festeni pirosra, feketére, bíborral festeni
formálni
földeríteni
földülni
gúnyolni
hasítani
hasogatni
hímezni
hinni
ijeszteni
imádni
káromolni
kémlelni
kérdezni
keresni

kérni
kifeszíteni
kinyitni
kitárni
kívánni
kocogtatni
kongatni
körülfogni (egy szívárvány öv módjára)
kutatni
látni
legyalázni az eget (Verseghy Ferenc)
lehajlatni az eget (Szeneci Molnár Albert: XVIII. zsolttár)
magyarázni az eget (József Attila)
megátkozni
megénekelni, kiénekelni
meghasítani
meghódítani
megmérni
megtartani az eget
metaforával az eget is szántyani (Verseghy Ferenc)
ostromolni, megostromolni, ostrommal bevenni
repszteni
szántani
szemlélni
szemmel átfúrni, tapogatni
tartani, mint atlasz az eget
vállon hordani (mint az atlasz)
zajjal rendíteni, mint Zeusz, az eget
vádolni
vadászni
verdesni jajjal
visszasóhajtani

Miról szól nekem ez a leltár, ez a seregszemle? Arról, hogy minden költő (akár hívó, akár nem) figyelte, vallatta az eget, s talán, mint Arany János elkeseredett hőse, meg is fenyegette. Kormos István Ura, mert nincs benne „semmi irgalom”, bekönyöklí az eget. Ezért is gondolom, hogy az égre nézve mindig egy dologra vágyunk: az irgalomra, amelyet nem mindig kapunk meg, még akkor sem, ha azt talán megérdemelnénk.

7.

2013 tavaszán Brüsszelben járva elmentem a Királyi Szépművészeti Múzeumba, hogy egy fél napot töltsék el a régi mesterek, elsősorban id. Pieter Brueghel képei között. De ebből nem lett semmi, mert volt ott egy *Kandinszkij és Oroszország*

című, különleges élményt sejtető kiállítás, ahonnan úgy jöttem ki, hogy ez volt számomra az elmúlt évtized egyik legmaradandóbb élményt nyújtó tárlata. A modern képek mellett az orosz népeletről szóló képek, viseletek, pravoszláv ikonok voltak kiállítva, igen ízlésesen. Itt két olyan meglepetés is várt, amelyeket az összes látogató közül talán egyedül én bámultam sokáig. Az egyik nagy terem közepén – tévedésből – egy teljes díszbe felöltözött burját sámán is látható volt. Hogy milyen gazdag volt a viselet, és mennyi sámánkellék volt rajta, az ott feltérképezhetetlennek bizonyult. Később ebben segített a burját sámán *Kézikönyvében* olvasható leírás, amelyet Partanen¹⁶ fordított mongolból:

„Vaskorona, melynek csúcsát több vaskarika alkotja, és két szarvval van ellátva; hátul egy kilenc szemből álló vaslánc, felső részén pedig egy lándzsaszerű vasdarab, amelyet hátgerincnek neveznek. A korona mindkét oldalán, a halántéknál egy-egy gyűrű és három, egy-egy versok (4,445 cm) hosszúságúra kalapált vasszáracska. A korona mindkét oldalán és hátul selyemből, pamutból, finom posztóból, valamint különféle vad- és háziállatok prémjéből készült szalagok csüngenek, kígyóformán megtekerve; ezekre olyan színű pamutbojtokat kötnek, mint a körüne, a mókus és a menyét bundája. E korona neve maiqabcsi (,fejfedő’). Egy körülbelül harminc centiméter széles, a köpeny gallérjához erősített pamutszalag, amelyre különféle kígyók és vadállatok képei vannak fölvarrva. Ezt dalabcsnak (,szárny’) vagy zibernek (,uszony’) hívják. Van még két mankóformájú, körülbelül két rőf hosszúságú, elnagyoltan megmunkált bot, melyek vége lőfejet formáz, a nyakukhoz pedig gyűrűt rögzítenek, három qolbugával, melyek neve lősörény; alsó végükhöz ugyanilyen qolbugákat rögzítenek, ezek neve lófarok. A botok elejére ugyanilyen módon egy qolbuga gyűrűt és egy-egy (kicsinyített) kengyelt, lándzsát és kardot, fejszét, kalapácsot, hajócskát, evezőt, szigonyhegyet erősítenek, mindezt vashálóból; alattuk, mint fentebb, három qolbuga van. Ezt a négy qolbugát lábnek hívják, a botot pedig szerbinak (sorbi) vagy szorbónak.

Egy szuqni (suqai) szárából készült, pészmapocokbőrrel borított, önmaga körül nyolcszor megtekert ostor, vasyűrűvel és három qolbugával, egy kalapáccsal, egy karddal, egy lándzsával és egy bunkósbottal (mindez kicsiben); még színes pamut- és selyemszalagokat is ráerősítenek. Az egész együtt az Élő dolgok ostora.

Az olkhonszki burját sámánoknak mindezekon felül még egy ládájuk is van, amelyben a varázseszközöket (a dobokat, a lőfejű botot, a prémeket, a csengőket) tartják, s amelyet rendszerint a Nap és a Hold képe ékesít. Nil, Jaroszlav püspöke a burját sámánfelszerelés két további tárgyát említi: az abagaldeit, egy bőrből, fából vagy fémből készült, rémisztő maszkot, amelyre óriási szakáll van festve, és a tolit, egy fémtükröt 12 állat képével, amit a mellére vagy a hátára akaszt, de olykor közvetlenül föl is varrják a köpenyre.¹⁷

*

A kiállításon szereplő két bekeretezett, régi litográfia biztosan egyedül csak engem készített megállásra és jegyzetelésre, a képekre nyomtatott versekkel együtt. Az egyik címe *Fonóház dal* (1892), a másiké *A szántóvető dala*, 1881-es dátummal. Én ott valósággal megdermedtem, mert mindkettő ismerős volt, hisz

16 Partanen, Jorma: *A Description of Buriat Shamanism*. Helsinki, 1941–42.

17 Mircea Eliade: *A samanizmus*. Bp., 2004. 147–148.

a Czuczor Gergely népdallá vált verseiről írt könyvben szerepel ugyanilyen című, népdalnak íródott költeménye a bencés szerzetesnek.

A katalógust meg is vettem, aminek a reprodukciója itt látható. Így az is, hogy a többstrófás versből az utolsó sort levágva közölték, így az egész nem volt olvasható, a jegyzetben pedig nem szerepeltek. Pedig engem ez érdekelt volna, hogy itthon lefordítva összehasonlítsam az 1800-as évek közepén született magyar rokonával. Mert hogy rokonok, azt ott rögtön megértettem. Szerencsémre segített a fordításban és értelmezésben a szlávista Nagy István, akinek ezt hálásan köszönöm. Tőle tudom, hogy jól éreztem, valóban népdalszerű versről van szó, amelyet a XIX. századi orosz költő, A.V. Kolcov írt, aki az orosz népdalhoz igazította a verseit, mint Burns Skóciában vagy mint Czuczor Gergely, és velük egy időben!

Kolcov, Alekszej Vasziljevics 1809-ben született. Apja marhakereskedéssel foglalkozott, írni-olvasni alig tudott, anyja teljesen írástudatlan volt. Kolcov másfél évig járt iskolába, de kapzsi és erőszakos apja kivette az iskolából, hogy a munkában segítségére legyen. Hajtotta a marhacsordákat, vásárokra járt, kereskedett – s közben alaposan megismerte a nép életét. Az orosz népdal nagy hatást gyakorolt rá; apja tilalma ellenére verseket kezdett olvasni. A kor népszerű költői, többek között Gyelvig és Puskin hatottak rá, tizenhat éves korától maga is írogatni kezdett. 1830-ban megismerkedett Sztankeviccsel, aki felfedezte tehetségét, és bevezette az irodalmi életbe. Lelkesen fogadták, de sokan csak a műveletlen „parasztköltőt” látták benne, és leereszkedően bántak vele. Igazi értékét első sorban Belinszkij ismerte fel, akihez élete végéig igaz barátság fűzte. 1835-ben

közadakozásból adták ki első verseskötetét, amellyel nagy sikert aratott. Ettől kezdve gyakran jelentek meg versei folyóiratokban, de családi környezetéből kitörni – anyagi és érzelmi okokból – nem tudott, az ellenséges, fojtogató légkörben pedig egyre elviselhetlenebbnek érezte helyzetét. Nehéz helyzete fizikailag is, szellemileg is megviselte, és megakadályozta tehetsége teljes kibontakozását. Fiatalon, tüdőbajban halt meg.

Első versein még erősen érződik példaképeinek hatása; egyéni, eredeti költői hangját fokozatosan alakította ki. Lírájának erejét elsősorban érzékletessége, természeti képei adják: szinte egybeforrott a tájjal, a természettel. „*A sztyeppe nevelte és dajkálta Kolcovot*” – írta róla Belinszkij. A paraszti élet realista ábrázolásban, néha még idillikus színezettel jelenik meg verseiben. Később, az 1830-as évek közepétől költői hangja egyre inkább elkomorult, meditatív, töprengő lett. Felismerte, hogy a paraszti világ idillje csak látszólagos, mert az csupa szenvedés és elnyomás, s így az orosz muzsik sorsa hasonlít az övéhez. Szerepe azért jelentős, mert orosz földön ő írt először népdalszerű verseket. Népiségének egyik bizonyítéka, hogy sok verse népdallá vált. Sok versét megzenésítették.¹⁸

*

A kép alatt olvasható vers címe magyarul: *A szántóvető éneke*. Arról szól, hogy milyen keserű a paraszt, a muzsik élete. (Nem csoda, ha a cári cenzúra csak 1881 januárjában oldotta fel a tilalmat a vers publikálására.) Az első versszak, négy sor, Nagy István fordításában így szól:

*No! vonszold csak magad, deres lovam,
A szántón, a hektárnyi földön,
Kiféherítjük az ekevasat,
Szántva a nyirkos földön.*¹⁹

A kép miatt lapoztam fel újra a Czuczor Gergely népies verseit tartalmazó kötetet, hisz Korcov *Szántóvető dala* és a fenti kép ugyanazt ábrázolja, mint amit Czuczor is megénekel. Ami nekem sok fejtörést okozott könyvem²⁰ írásakor, hogy vajon Czuczor verse a költő „csinálmanya”, vagy népköltészeti alkotás alapján született? Hisz ez már így szerepel a korabeli népköltési gyűjteményben is. Erre, igaz megkésve, ott kaptam választ, Brüsszel közvetítésével, Oroszországból!

A *Szántó legény dala* című népies költeményét Czuczor 1842-ben írta. Mivel Erdélyi János gyűjteményében is található egy hasonló dal, Zoltványi Irén feltehetően, hogy Czuczor ennek nyomán készítette versét. Álljon itt most abban a formában, ahogy Erdélyi János gyűjteményében található Czuczor verse, már mint népdal:

¹⁸ A *Világirodalmi Lexikon* 6. 405–406. alapján.

¹⁹ A rozsdás ekevas kiféherül, csillogó lesz a szántás után, a nedves, nyirkos föld konnotációja a lovát biztató muzsik fejében, illetve az orosz népköltészetben és az irodalmi költészetben: az a föld, ahová magam is, és te is, „deres lovam”, egyszer kerülsz. (Nagy István megjegyzése)

²⁰ Móser Zoltán: *Körülvessznek engem a dalok*. Dunaszerdahely – Zsámbék, 2000.

Ha kél az ég szép hajnala,
Kezemben az eke szarva,
Ekém előtt négy tulok jár,
Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár,
(Jézus, segélj, haj!)
Végigszántok az ugaron,
Járok híves gyöngyharmaton,
Csillámló hús gyöngyharmaton,
Mezei szép virágokon,
(Haj no Csákó, haj!)

Kis pacsirta, ég madara,
Szánt fölöttem, zeng a dala,
Párja vígan száll elébe,
Le-lecsalja a fészkebe,
(Csali Gyöngyös, haj!)

Kis pacsirtám, szép madárkám,
Nézd meg, jó-e már a rózsám?
Ej, ha én fönny lebeghetnék,
Mindig rózsám felé néznék.
(Hajha, Szilaj, haj!)

Majd ha a nap dél felé kel,
Eljő rózsám az ebéddel,
Tudom, édes lesz ételem,
Hisz ő is ott eszik velem.
(Csákó, Gyöngyös, haj!)

Még csak egy-kettőt fordulok,
Mert pihegve jár a tulok,
Megetetek, megitatok,
Délig könnyen tovább hajtok,
(Hahó, hahó, haj!)

Az életrajzíró Koltai Virgil megemlíti, hogy „Czuczornak e dala átment a nép ajkára”, majd hosszasan ír erről a költeményről, „amelynél szebbet, valódiabbat a helyzetdalok között népköltészetünk nem mutathat. Benne van a földműves összes élete, külső és belső élete egyaránt.” Majd a vers „tisztá érzését és üde színezetét” ismerteti, és azzal zárja rövid ismertetését, hogy: „A Szántó legény dalát a mezőn mindig fogják énekelni.” Először különösnek tűnt ez a jóslat, de hamarosan kiderült, hogy Czuczornak ez a verse népdalként is, népies műdalként is számos változatban, egymástól távoli vidékeken is előkerült. Most csak annyit jegyzek meg, hogy az egyik meglepőbb, mint a másik. A legváratlanabb az volt, amelyre egy emlékiratban akadtam. Ebből kiderül, hogy 1848-ban, tehát megjelenése után néhány évvel

már valóban énekelték e verset. Kassai Vidor, a kor egyik legkiválóbb színésze írja, hogy ugyan a szabadságharc idején gyermek volt, de emlékszik az alábbi dalra:

*Ha kel a szép napsugára,
kezembe az eke szarva.
Ekém előtt négy tinó jár,
Csákó Szilaj Gyöngyös Bogár
Hajsz ökreim, hajsz. stb.*

Ez azért jutott eszébe, mert a verbuválására való visszaemlékezése kapcsán egyéb szöveg is felidéződött benne. Többek között arra is emlékezett, hogy erre a dallamra énekelték a verbunkos őrmester vezényletével az alábbi hívogatót:

*Gyere pajtás katonának,
Jobb dolgod lesz, mint apádnak;
Se nem kaszálsz, se nem kapálsz,
Csak a német után sétálsz. Éljen a haza!*

*

*Csapj föl pajtás katonának,
A szabadság huszárjának.
Négy esztendő nem a világ,
Éljen a magyar szabadság. Éljen a haza!*

Ez az ének az ismert Kossuth-nóta dallama volt, amely alaposan meglepett, amit csak fokoz Kassai Vidor azon feljegyzése, hogy erre „a dallamra a fõntebbi verbunkos rigmusokat is énekelték s csak azért írtam le, hogy elmondjam, hogy a »Kossuth Lajos azt izente« szöveget csak sokkal késõbb hallottam reá énekelni.... A vers negyedik sorához fõlõslegesen odatoldott »-gyar szabadság« meg már éppenséggel a nyolcvanas évekbõl való.”²¹

Kedves Olvasó!

A népdallá válás útja rejtélyes út, de szépséges is. Ebben az esetben különös is, hisz egy versbõl mulatónóta lett, és abból született meg a ma is énekelt Kossuth-nóta. En pedig azt írhatom ide a végére, magam számára is tanulságként, hogy milyen messzire kell néha menni, hogy onnan visszanézve elgondolkodjék az ember a népdalszövegek szárnyalásáról.

21 Kassai Vidor: *Emlékezései*. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Bp., 1940. 22–27.